

Bijlage III - Landschaps- en bewoningsgeschiedenis Midden-Groningen

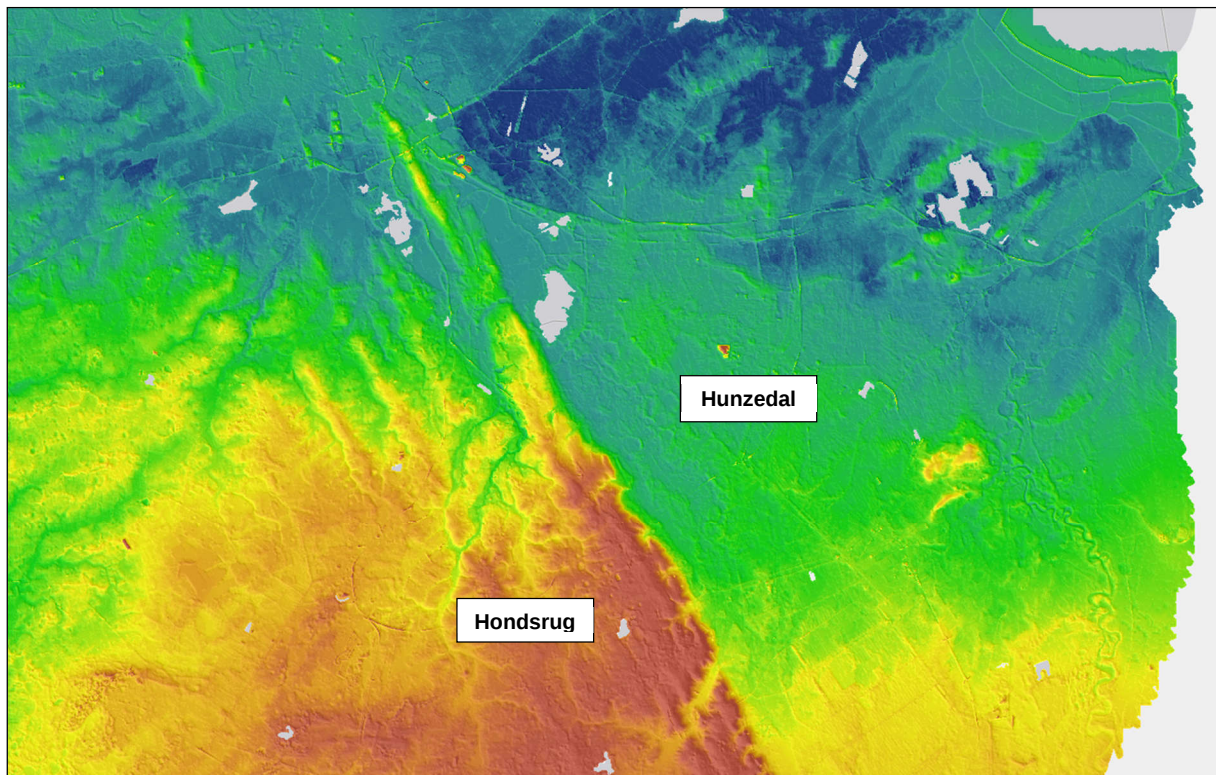
De bewoningsgeschiedenis is onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis en ontwikkeling van het landschap. Daarom wordt in dit hoofdstuk zowel aandacht besteed aan het landschap van de gemeente Midden-Groningen als aan de bewoning door de tijd heen.

Ontstaan van het landschap

De oudste afzettingen die in Noord-Nederland aan of nabij het oppervlak voorkomen dateren uit de elster-ijstijd (elsterien; ca. 475.000 - ca. 410.000 jaar geleden). Tijdens het elsterien was het noordelijke deel van Europa bedekt met een dik pakket landijs. Onder het ijs ontstonden langgerekte, zeer diepe erosiegeulen (tunneldalen). Deze werden opgevuld met smeltwaterafzettingen waaronder een zeer zware klei, zogenaamde potklei.

De basis van het tegenwoordig zichtbare landschap van Noord-Nederland kreeg vooral vorm vanaf het saalien, de voorlaatste ijstijd (ca. 240.000 tot ca. 128.000 jaar geleden). Ook tijdens het saalien was het noordelijke deel van Nederland bedekt met een dik pakket landijs. Dit landijs bestond uit lobvormige ijstongen die soms een doorsnede hadden van enkele tientallen kilometers. Het ijs voerde grote hoeveelheden keileem en stenen mee. Door opstuwing ontstonden ruggen, zoals de keileemrug waarop onder meer Slochteren, Schildwolde, Hellum en Siddeburen liggen. De rug is weliswaar later afgevlakt, maar steekt nog steeds enkele meters boven de omgeving uit.

Naast opstuwing zorgde het ijs ook voor erosie. Als gevolg van uitschuring door een ijstong ontstond aan het eind van het saalien het circa 20 kilometer brede oerstroomdal van de Hunze. Dit Hunzedal wordt in het westen scherp begrensd door de Hondsrug (zie figuur 1). De oostelijke dalrand is door het geleidelijke verloop en door opvulling met jongere afzettingen niet goed aan het oppervlak waarneembaar. Het gebied ten oosten van de huidige Hunze wordt aangeduid als de Hunzevlakte. Deze Hunzevlakte valt grotendeels samen met de Groninger en Drentse veenkoloniën.

Figuur 1 Hoogtereliefkaart waarop de scherpe overgang tussen de Hondsrug en het Hunzedal goed te zien is

Op de ijstijd van het saalien volgde het relatief warme eemien (ca. 128.000 tot 116.000 jaar geleden), waarin de ijskappen smolten en de zeespiegel steeg. De lageregelegen delen van het landschap werden overstromd door de Eemzee. Deze zee drong ook diep door in het Hunzedal (tot aan het huidige Gasselternijveen in de provincie Drenthe) en liet een pakket afzettingen in de vorm van klei en grovere zanden achter. Meer landinwaarts in het Hunzedal kon als gevolg van verslechterde afwatering op grote schaal veen tot ontwikkeling komen. Ondertussen raakten de hoger gelegen delen van het landschap geleidelijk aan bedekt met een dicht loofbos.

Na het klimaatoptimum in het eemien nam de gemiddelde temperatuur weer af, waardoor het loofbos geleidelijk veranderde in een naaldbos en uiteindelijk in een 'open parklandschap' met heide. Hiermee begon de laatste ijstijd, het weichselien (ca. 116.000 - ca. 11.500 jaar geleden).

Hoewel het landijs Nederland in deze laatste ijstijd niet bereikte, lag Noord-Nederland in de koudste perioden wel volop in de zogenaamde periglaciaire zone (onder invloed van het ijs). Karakteristiek hiervoor was een vrijwel constant bevroren ondergrond, de permafrost.

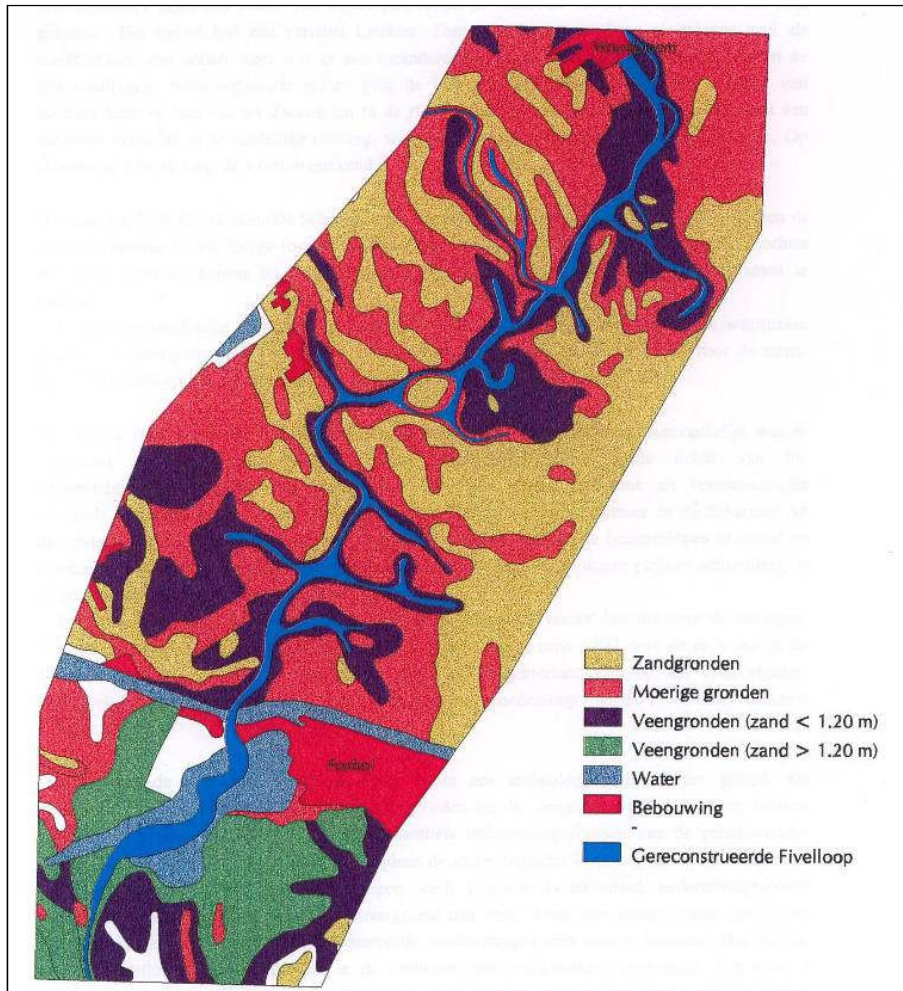
In tegenstelling tot de ondergrond ontdooide de bovengrond in de zomer wel. Door de bevroren ondergrond zakte het water niet weg, maar stroomde oppervlakkig naar lagergelegen delen van het landschap. Rivieren zoals de Hunze en de Eems moesten grote hoeveelheden water met sediment uit de ontdooide toplaag afvoeren, waardoor de beddingen verstopt raakten. Door de permanent bevroren ondergrond konden de rivieren zich niet meer diep insnijden en werden voortdurend nieuwe beddingen gevormd. Zo ontstond een stelsel van vlechtende rivieren in Oost-Groningen (zie figuur 2).

Figuur 2 Voorbeeld van een vlechtende rivier in een gebied met een permanent bevroren ondergrond.

Tijdens het weichselien erodeerden oudere afzettingen van klei en zand door vorst, dooi en smeltwaterstromen. Door het ontbreken van vegetatie als gevolg van kou en droogte kon bij herhaling op grote schaal verstuiving optreden. De oudste dekzandafzettingen, ook wel Oud Dekzand genoemd, dateren uit het midden-weichselien. Dit oude dekzand vertoont vaak een duidelijke gelaagdheid met daarin leemlaagjes. In het laat-weichselien trad opnieuw grootschalige verstuiving op. In het zogenoemde Jong Dekzand dat in deze periode is afgezet, ontbreken de leemlaagjes. Door de grootschalige verstuivingen veranderde het reliëf in het landschap: dalen werden (deels) opgevuld met dekzand en hoge koppen werden door winderosie afgevlakt. Daarnaast ontstond met name op vlaktes nieuw reliëf in de vorm van dekzandkoppen en -ruggen.

Met het smelten van de gletsjers aan het einde van het weichselien kwamen grote hoeveelheden smeltwater vrij. Het smeltwater vormde beek- en rivierdalen, waaronder het dalsysteem van de Fivel, een zijtak van de Hunze. De Slochter Ae, Scharmer Ae en Kleislout maken deel uit van het systeem van de bovenloop van de Fivel. Gedetailleerd bodemkundig onderzoek heeft tussen de Scharmer Ae en de Hunze een stelsel van fossiele geulen aan het licht gebracht (zie figuur 3). Ondiepe pleistocene geulen en meanderende systemen met vele vertakkingen tussen de dekzandruggen wisselden elkaar af. Mogelijk dateert de latere veenrivier de Oude Ae in beginsel ook uit deze periode.

Figuur 3 Reconstructie van de bodemopbouw langs de Fivelloop tussen het Foxholstermeer en Woudbloem (bron: Molema 1996; reconstructie A. Clingeborg).

De eerste bewoning (laat-paleolithicum)

Zoals elke ijstijd kende ook het weichselien warmere perioden. Met het stijgen van de temperatuur op de overgang van het zogenoemde Oude Dryas naar het warmere Allerød-interstadiaal (circa 13.900 tot 12.850 jaar geleden) deed ook de moderne mens zijn intrede in Noord-Nederland. De eerste groepen mensen die het gebied introkken waren rendierjagers van de Hamburgcultuur. Met de verdere temperatuurstijging en daarmee de verandering van flora en fauna volgden de jager-verzamelaars van de Tjonger- of Federmessercultuur. Na het Allerød volgde nog één koude periode, het Jonge Dryas. De gemiddelde temperatuur daalde en Noord-Nederland veranderde weer in een toendra. De Tjongercultuur maakte weer plaats voor rendierjagers, nu van de Ahrensburgcultuur.

In de gemeente Midden-Groningen zijn archeologische resten teruggevonden van alle drie laat-paleolithische culturen. De oudste vuurstenen gebruiksvoorwerpen, die van de Hamburg-cultuur, zijn onder andere aangetroffen bij het Slochterbos. Van vondsten die zijn aangetroffen bij Denemarken, Slochteren en in de Hooilandspolder is niet duidelijk om welke laat-paleolithische cultuur het gaat. Van de Tjonger- of Federmessercultuur zijn uit de gemeente Midden-Groningen tenminste vier vindplaatsen bekend met een groot aantal vuurstenen voorwerpen. Bij Kiel-Windeweer is een pijlsplits gevonden van de Ahrensburg-cultuur.

Jager-verzamelaars na de ijstijd (mesolithicum)

Na een laatste zeer koude periode aan het eind van het weichselien begon de gemiddelde temperatuur weer te stijgen. Hierdoor veranderde de laat-pleistocene toendra definitief in een meer gevarieerd landschap met daarin berken en dennen en begon het huidige geologische tijdvak dat holoceen wordt genoemd. In archeologische context wordt voor de eerste 4000 jaar van het holoceen gesproken over de middensteentijd oftewel het mesolithicum (ca. 8800 tot 4900 v. Chr.). In deze periode werd het dekzandgebied van de Hunzevlakte intensief bewoond.

Door verdere opwarming en toenemende neerslag werd de begroeiing steeds dichter. Rond 6000 v. Chr. was het parklandschap langzamerhand getransformeerd tot dicht loofbos, het Atlantische climaxbos. De grote dichtheid van het bos en het ontbreken van open plekken bracht een andere wildstand met zich mee.

Groot wild verdween en het gebied werd steeds minder aantrekkelijk voor de mens. Men vestigde zich liever in de directe omgeving van beken, zoals langs de Hunze, Scharmer Ae, Slochter Ae en de voorloper(s) van de Oude Ae en aan de oevers van vennen en meren. Het bos werd overigens nog wel bezocht voor de jacht op kleiner wild en het verzamelen van vruchten en noten.

Van de kampementen die in de steentijd werden opgeslagen worden nu alleen nog vuurstenen artefacten en haardkuilen teruggevonden. Al het organische materiaal, zoals hout, bot en gewei, is in de loop der tijd in de droge en kalkarme zandgronden volledig vergaan.

Figuur 4 Opgraving in het gebied De Dreven (Winkelpark Hoogezand) (opgraving ARC bv; foto ARC bv)

Prehistorische boeren (neolithicum, bronstijd en ijzertijd)

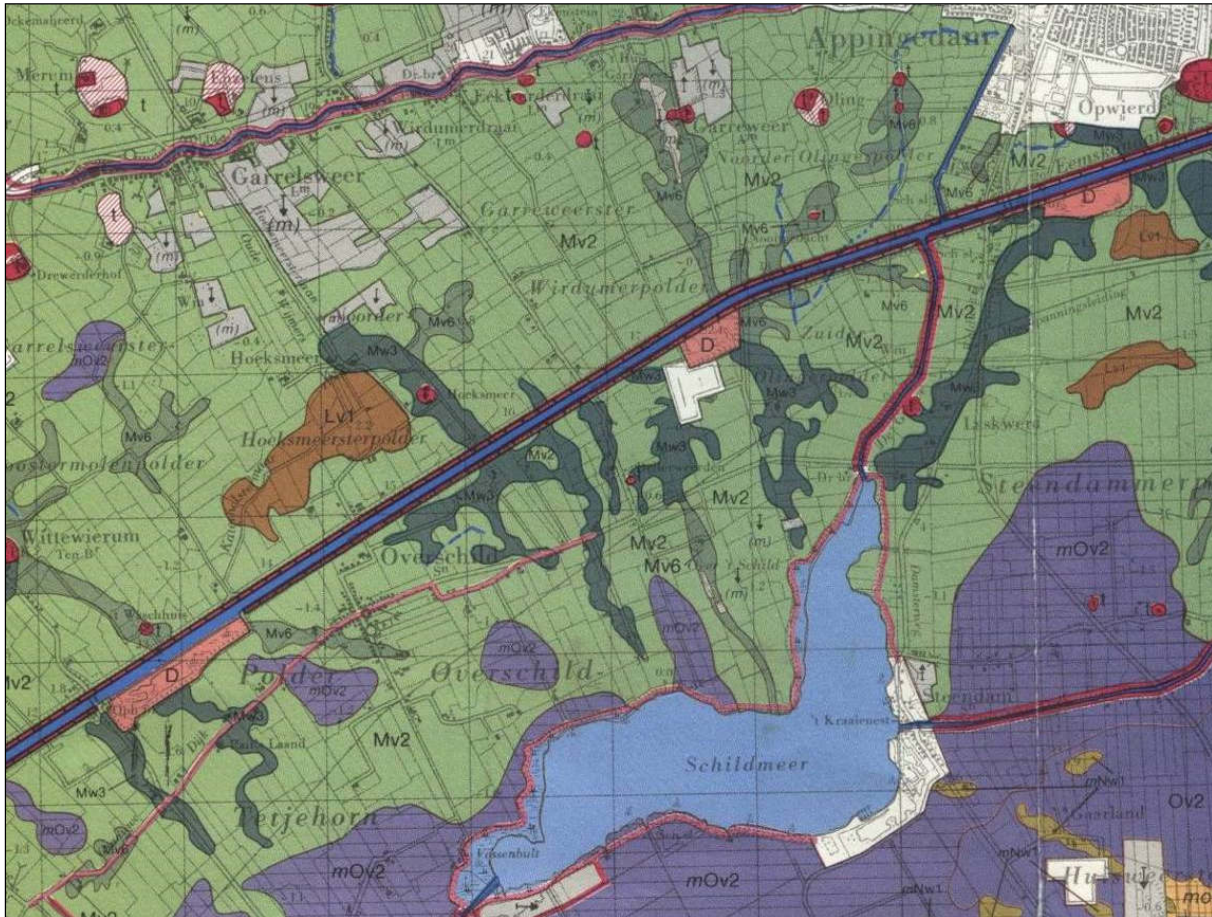
Door zeespiegelstijging, verslechtering van de afwatering en stijging van het grondwaterpeil kon het bos zich niet handhaven. Als gevolg van vernatting ontstond in grote delen van Noord-Nederland veengroei. Het veen begon aanvankelijk lokaal te groeien in rivier- en beekdalen (Hunzevallei en oude dalen van het Eemssysteem) en in depressies, zoals uitblazingskommen en pingoruïnes. Vanuit deze laagtes breidde het veen zich langzamerhand uit over het dekzandlandschap. Het proces van vernatting werd nog versterkt door de aanwezigheid van ondiepe keileem en potklei, waardoor het wegzakken van regenwater werd belemmerd. Op dekzandvlaktes ontstonden zo veenpakketten van circa 2 m dik, in dalen en depressies tot wel 5 m dik.

Bewoning was echter niet gelijk onmogelijk. De wat grotere en hoger gelegen ruggen bleven nog een tijd lang geschikt voor bewoning. Bij Siddeburen en Hellum zijn bijvoorbeeld resten uit het neolithicum aangetroffen. In het neolithicum veranderde de bestaansbasis van jagen en verzamelen naar landbouw en veehouderij. De bij Siddeburen en Hellum aangetroffen resten horen bij de Trechterbekercultuur (3350 - 3050 v. Chr.). De rug van keileem en zand waarop deze vondsten zijn aangetroffen, loopt in de ondergrond (onder een pakket veen en/of klei) door naar Heveskesklooster en duikt daar weer op. In Heveskesklooster zijn bij een opgraving ook resten van de Trechterbekercultuur aangetroffen, waaronder een klein hunebed en een steenkist.

Bij Uiterburen (Zuidbroek) is een urnenveld aangetroffen dat dateert van circa 700 voor Chr. (vroege ijzertijd). De bijbehorende nederzetting is nog niet teruggevonden. Uiteindelijk breidde de veengroei zich zo ver uit dat zelfs deze hoge dekzandruggen en -koppen ofwel bedekt raakten met veen ofwel zo geïsoleerd kwamen te liggen dat bewoning niet meer aantrekkelijk was. Men liet de veengebieden overigens niet volledig links liggen, zo blijkt uit de oeffondsten en houten constructies (veenwegen) die elders in voormalige veengebieden zijn aangetroffen.

Bewoning op de kwelders (Romeinse tijd)

Waar het met veen overgroeide dekzandgebied tot de middeleeuwen onbewoond bleef, vond in het noordwestelijke en noordelijke deel van de gemeente Midden-Groningen nog wel bewoning plaats. Dit gebied stond namelijk vanaf de bronstijd periodiek onder invloed van de zee, waardoor een afwisseling van veen- en kleilagen was ontstaan. De inversieruggen (met klei opgevulde restanten van voormalige rivierbeddingen of krekken) en oeverwallen in het gebied (zie figuur 5) waren in de Romeinse tijd door hun wat hogere ligging tijdelijk geschikt voor bewoning. De huiswierden die men hierop aanlegde moesten echter vanwege wateroverlast al binnen enkele generaties weer worden verlaten. Sommige van deze locaties zijn daarna weer bedekt geraakt onder een laag klei (overslibde nederzettingen). Andere zijn in de middeleeuwen opnieuw in gebruik genomen.

Figuur 5 Uitsnede van de fysieke geografische kaart waarop met de codes Mv6 en Mw3 de inversieruggen ten noordwesten van het Schildmeer zijn aangegeven.

Hernieuwde bewoning (middeleeuwen)

De eerste veenontginningen

Vanaf de middeleeuwen werd het landschap nadrukkelijk gevormd door de mens. Al in de 9de of 10de eeuw begon men op verschillende plaatsen in de tegenwoordige gemeente Midden-Groningen het veen te ontginnen. Het ging daarbij om randveenontginningen, waarbij de eerste bewoners zich langs rivieroeveren of aan de rand van het hoogveen vestigden en van daaruit de ontginning van het achterland ter hand namen. Hierdoor ontstond de typerende opstreckende verkaveling, waarbij de afzonderlijke bedrijfseenheden of 'opstreckende heerden' (hier ook weren genoemd) soms kilometers ver landinwaarts reikten.

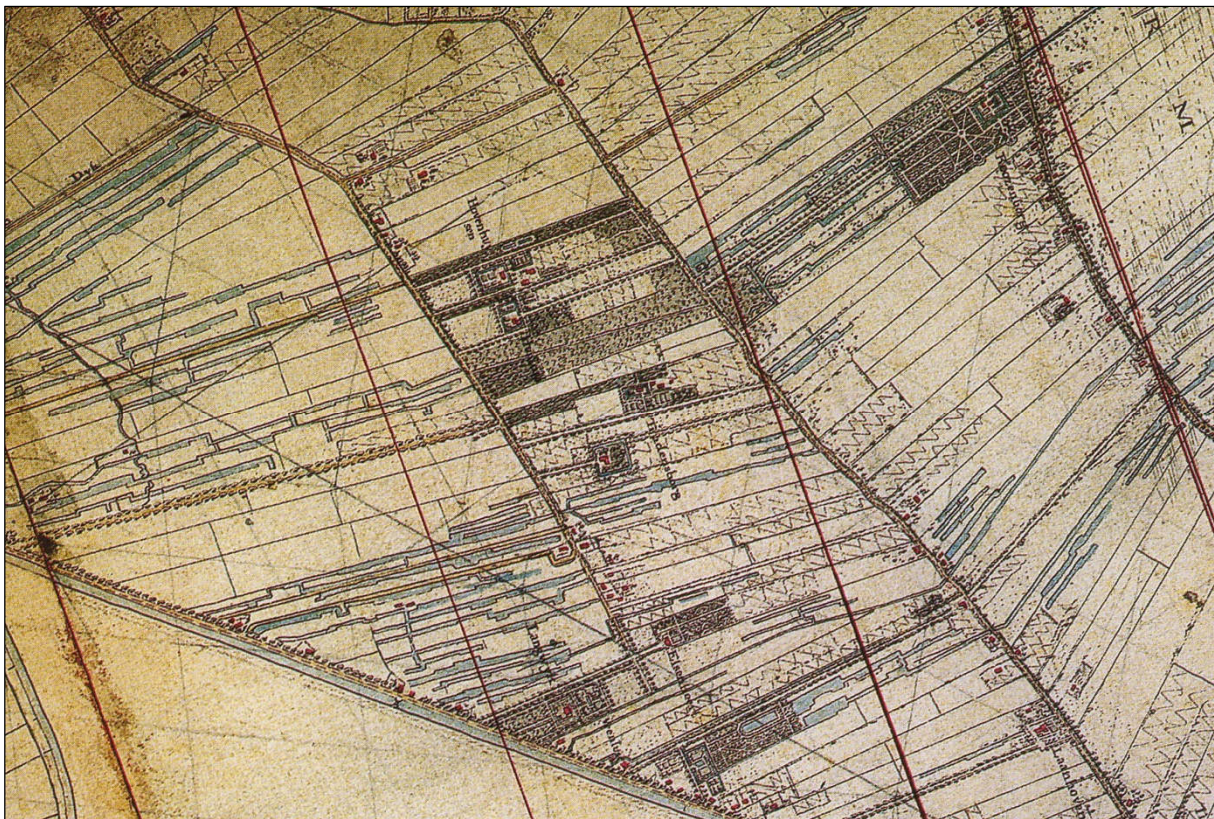
Doel van deze ontginning was niet het grootschalig ontgraven van het veen ten behoeve van turfwinning, maar het in cultuur brengen van de toplaag van het veen voor akkerbouw. Om op het veen te kunnen akkeren, moest het gebied ontwaterd worden. Er werden greppels en sloten gegraven waardoor de top van het veen uitdroogde. Hierop konden vervolgens gewassen (voornamelijk rogge) verbouwd worden. De natte delen van het veengebied werden gebruikt als weiland en hooiland.

De eerste ontginningen vonden vanuit verschillende plaatsen en richtingen plaats. Zo werd het hoogveengebied van het Duurswold, in het noordwesten van de gemeente, zowel vanuit de kuststrook als vanaf de oevers van de bovenloop van het Fivelsysteem ontgonnen. Men vestigde zich wederom op de inversieruggen en oeverwallen waarop ook in de Romeinse tijd gewoond werd.

Een deel van de verlaten wierden werd opnieuw in gebruik genomen en er werden nieuwe wierden aangelegd. Vanuit de ontginningen langs de Slochter Ae, Scharmer Ae en Kleislout ontstonden vermoedelijk de dorpen Slochteren, Kolham, Scharmer, Harkstede en Heidenschap. Het voormalige dorp Oostwold (aan de Veendijk bij Siddeburen) lijkt daarentegen te zijn ontstaan vanuit het zuidoostelijke veenriviertje de Sijpe.

Hoewel de meeste nederzettingen al vrij snel op hun huidige plek terechtkwamen, bleven op vooruitstekende zandkoppen en dekzandruggen soms delen van oude bewoningslinten bestaan. Nog altijd liggen her en der groepjes huizen op geruime afstand van het bebouwingslint Slochteren-Schildwolde-Hellum-Siddeburen.

Het (zuid)westen van de gemeente Midden-Groningen, onderdeel van het woldgebied van het Gorecht, werd enkele eeuwen later (12de/13de eeuw) in ontginning genomen. Door het aanleggen van sloten die op de Hunze uitmondten, kon men het veen in dit gebied ontwateren en zo geschikt maken voor akkerbouw en kleinschalige turfwinning. Op de relatief droge dekzandkoppen en -ruggen binnen het veengebied ontstonden de nederzettingen Westerbroek, Kropswolde en Wolfsbarghe. Ook het gehucht Vossenburch dateert vermoedelijk uit de late middeleeuwen.¹ De eerste bewoning van het wolddorp Westerbroek lag waarschijnlijk ten noordwesten van het huidige dorp. Op historische kaarten is hier tussen de Oude Weg en de Borgweg een cluster van tenminste vier omgrachte boerderijen aangegeven, ook wel Hovenhuizen genoemd (zie figuur 6). Eén van deze erven, de Huningaheerd, is nog steeds bewoond.

Figuur 6 Uitsnede van de Hottingerkaart uit het eind van de 18de eeuw waarop de oude erven van Hovenhuizen nog zijn weergegeven.

De bewoning in de randveennederzettingen Wolfsbarghe en Kropswolde was minder geconcentreerd dan in Westerbroek. Op historische kaarten is te zien dat de oudste boerderijen in een langgerekt lint aan de oostzijde van de Woldweg waren gelegen. Deze boerderijen liggen op wisselende afstand van de weg, waardoor dit oude bebouwingslint als het ware door het landschap slingert. Waarschijnlijk hangt de ligging van de middeleeuwse bebouwing samen met de aanwezigheid van relatief ondiep gelegen dekzandruggen en -koppen. Het is zeer goed mogelijk dat ook de Woldweg zelf oorspronkelijk over deze dekzandruggen liep en dus een veel bochtiger verloop had.

Het (zuid)oostelijke deel van de gemeente Midden-Groningen maakte in de middeleeuwen deel uit van het Wold-Oldambt. De westelijk begrenzing van het Wold-Oldambt werd gevormd door de veenrivier Sijpe (Zijpe), de oostelijke begrenzing door de Tjamme (gelegen in de huidige gemeente Oldambt).

¹ Vossenburch ligt op een zandopduiking binnen het voormalige veengebied en is mogelijk ontstaan vanuit Zuidlaarderveen (ooit Everswolde genoemd) dat in de 13de eeuw is ontstaan als randveendorp.

Tot circa 1100 was het Wold-Oldambt slechts dun bevolkt. Vanaf de 12de eeuw kwam daar verandering in en werd de ontginning voortvarend ter hand genomen. Aan het eind van de 13de eeuw had men zich in het gehele woldgebied gevestigd. Dat de kolonisatie van het Wold-Oldambt zeer succesvol was, blijkt ook uit de bouw van de vele steenhuisen, grote kruiskerken en kloosters in deze streek.

Opkomst van de kloosters

Ook religieuze orden en/of kloosters hielden zich bezig met de ontginning van de veengebieden. Ze bezaten kloosterboerderijen in het gebied en uit de opbrengsten en de huurpacht haalden zij hun inkomsten. Ook speelden de kloosterlingen een belangrijke rol bij de turfwinning. Voor hun tichelwerken (steenbakkerijen) was namelijk veel brandstof nodig. Een van deze kloosters was de premonstratenzer proosdij Gratiae Sanctae Mariae bij Schildwolde. Dit klooster werd in 1204 gesticht als dubbel- en dochterklooster van het klooster Mariëngaarde te Hallum (Fr.) (later alleen vrouwenklooster). De proosdij van Schildwolde bezat een kloostervoorwerk aan de Graauwedijk in Overschild (1470-1600 Witte Munchuijs, nu Klein-Transvaal).

Ook de kloosters van Aduard, Ter Apel, Yesse of Essen (bij Haren), Thesinge, Selwerd, Baamsum (Termunten), Wiltwerd (Usquert), Wittewierum en Oosterwierum (Heveskesklooster) speelden een rol in de veenontginningen in Midden-Groningen. Zij hadden niet alleen landerijen maar ook voorwerken waar de monniken of lekenbroeders 's zomers turf staken. Tussen Waterhuizen en Roodehaan, ten noorden van het voormalige borgterrein Delmina, ligt een boerderijplaats die eertijds als heerd met bijbehorende landerijen in bezit was van het Cisterciënzer vrouwenklooster Yesse of Essen bij Haren (Schroor, Atlas der Provinciëlandten). Het betreft waarschijnlijk één van de kloostervoorwerken van waaruit het gebied in de late middeleeuwen in ontginning is genomen. Naast dit kloostervoorwerk had het klooster Yesse ook een uithof ten noorden van Kropswolde.

Het klooster Wittewierum had waarschijnlijk een uithof ten noorden van het latere Martenshoek. Op de kadastrale minuut is het betreffende perceel nog herkenbaar als volledig omgracht terrein (zie figuur 7). De religieuze orde "Broeders des Gemeenen Levens", die in een Fraterhuis in de stad Groningen woonden, had bezittingen bij Blokum en Roeksweer. De priorij van de Kruisheren bij Scharmer werd pas aan het eind van de middeleeuwen gesticht (1489) en was dus niet bij de eerste ontginningen betrokken. Zij verkregen hun goederen deels uit het bezit van de familie Rengers van Ten Post.

Figuur 7 De voormalige uithof van het klooster Wittewierum ten noorden van Martenshoek. Links een uitsnede van kaart 92 uit de Atlas der Provinciëlandten (gekarteerd in 1726) en rechts een uitsnede van de kadastrale minuut (gekarteerd in 1827).

Zowel bij Wolfsbarge als bij Kropswolde stond een aan Maria gewijde kapel, vermoedelijk bedoeld voor de lekenbroeders van de voorwerken waar turf werd gewonnen. De oudste kapel was die bij Wolfsbergen (Wolfsbarge), die in 1268 door de Bisschop van Utrecht werd ingewijd. In 1282 werd de kapel kerkelijk losgemaakt van de parochie Noordlaren en ging over naar het klooster Aduard. De locatie van de kapel bij Wolfsbarge is niet bekend. De tweede kapel, ook gewijd aan Maria, lag ten noorden van de parochiekerk van Kropswolde. De kapel hoorde bij een nabijgelegen uithof of voorwerk van het klooster Essen en wordt voor het eerst genoemd in 1409. De waarschijnlijke locatie van de kapel is als contour in het landschap zichtbaar.

Ook in de buurt Gaarveen (aan de oostkant van Kolham) heeft in de late middeleeuwen een kerk of kapel gestaan. In de Kroniek van Wittewierum is te lezen dat ene Folkardus, diaken van Fene (Gaarveen) in 1227 is vermoord. De kerk of kapel moet er in 1227 dus reeds gestaan hebben.

In het gebied rond Noordbroek, Zuidbroek en Meeden lijken de kloosters amper een rol te hebben gespeeld in de ontginning. Alleen bij Muntendam had het klooster Menterne ("Grijzemonnikenklooster") bezit van enig belang.

In 1595, een jaar na de Reductie van Groningen, werden de kloostergoederen geseculariseerd. De voormalige kloostergoederen en daarmee ook de venen die zij in bezit hadden, vervielen aan het gewest Stad en Lande (provincie). De stad Groningen pachtte de kloostervenen aanvankelijk, maar werd in 1617 eigenaar. In de Atlas van de Stadslanden is voormalig kloosterbezit van Essen aangegeven dat naar de stad Groningen is overgegaan. Ook is in deze atlas een kaart opgenomen uit 1664 met daarop "alle heemsteden en stucken lanes" gelegen te Foxhol. De naam Foxhol of Vossehol (-hol = moerassig land) komt al in 1460 in bronnen voor. De burgemeester van Groningen sluit dan met het klooster Yesse en een weduwe een overeenkomst over vrije uitvaart door elkaars sloten. Het klooster Yesse had hier in de 15de eeuw dus ook gronden in bezit. Op de Stadslandenkaart is te zien dat in 1664 in Foxhol maar liefst 43 heemsteden of huisplaatsen aanwezig waren (figuur 8).

Figuur 8 Foxhol op kaart 23 uit de Atlas der Stadslanden (gekarteerd in 1664)

Het Sticht Utrecht en de Stad Groningen

Grote delen van het Gorecht waren in de late middeleeuwen in bezit van de Utrechtse kerk. De kerk was in 1040 eigenaar geworden van het oude koninklijk landgoed te Groningen (schenking van de Duitse keizer Hendrik III). Ook de nog te ontginnen moerassen en venen in de richting van het grondgebied van de latere gemeente Sappemeer behoorden hiertoe. De verhouding tussen de prefect van de Utrechtse kerk in Groningen, de raad van de stad en andere partijen was in de loop van de late middeleeuwen op gespannen voet komen te staan. Dit had te maken met de veranderingen in de waterstaatkundige situatie in het gebied en het tanende gezag van de kerk van Utrecht in deze streken. De Raad van de stad vulde het machtsvacuüm op door de overheidsrechten van Utrecht te pachten. De overeenkomst werd in 1392 gesloten en gold voor een periode van 100 jaar. De bewoners van het Gorecht waren hiermee onderdanen van de stad Groningen geworden.

Er werden ook meteen maatregelen genomen om allerlei waterstaatkundige problemen op te lossen. Rond 1400 werd het Schuitendiep aangelegd. Hiertoe werd de Hunze bij Waterhuizen afgedamd en werd er een nieuw kanaal gegraven tot in de stad Groningen. Niet alleen de problemen met de wateroverlast in de veengebieden werden hiermee opgelost (zie onder), maar ook kon de waterstand in de stadsgrachten nu op peil worden gehouden. Bovendien moesten de turfschippers nu verplicht via de stad varen.

Hoewel de kerk van Utrecht de overeenkomst met de stad Groningen al weer snel terugdraaide (rond 1405), kreeg de stad na 1460 al weer meer te zeggen over het Gorecht. De kerk van Utrecht zat wederom in financiële nood en maakte z'n rechten over het Gorecht te gelde door een nieuwe overeenkomst met de stad te sluiten.

Bij Wolfsbarga liggen de resten van een ringwalburcht (zie figuur 9 links). Deze burcht dateert uit de middeleeuwen en is waarschijnlijk door de bisschop van Utrecht gebouwd om zijn bezittingen te verdedigen. De Woldweg, waarlangs de burcht is gelegen, vormde van oudsher een belangrijke route door het Gorecht. Mogelijk maakte de ringwalburcht bij Wolfsbarga deel uit van een serie van vijf burchten die rond 1400 door Frederik van Blankenheim, de toenmalige Bisschop van Utrecht, in het Gorecht zijn gebouwd.

Ten noordoosten van de ringwalburcht, aan de oostzijde van de Woldweg, tekent zich op luchtfoto's een opvallende structuur af (zie figuur 9 rechts). Deze bestaat uit een vierkant terrein omgeven door een brede gracht. Het terrein daaromheen vertoont ook sporen van inrichting. Waarschijnlijk betreft het hier een tot nu toe onbekend (middeleeuws) verdedigingswerk. Wat de exacte datering van deze structuur is en of er een relatie is met de ringwalburcht is niet bekend.

Figuur 9 Luchtfoto's uit 2006 van Wolfsbarga waarop de ringwalburcht ten westen van de Woldweg (links) en het vermoedelijke middeleeuwse verdedigingswerk ten oosten van de Woldweg (rechts) te zien is.

Vanaf het einde van de 15de eeuw was er regelmatig onenigheid over wie nu het gezag had over het Gorecht. De landsheer, z'n leenheren, de graaf van Oost-Friesland, de bisschop van Utrecht en de stadsbestuurders van Groningen maakten daar allemaal aanspraak op. Vanaf de 16de eeuw deed het stadsbestuur van Groningen zich voor als overheid in het Gorecht. Het overheidsgezag strekte zich uit van inrichting van het bestuur en justitie, belastingheffing, handhaving van de openbare orde, openbare werken, landsverdediging tot regeling van handel en nijverheid. Ook op kerkelijk niveau speelde de stad een belangrijke rol in het Gorecht. De Groninger Sint Maartenskerk was ook de hoofdkerk van het Gorecht.

Steenhuizen en borgen

In de late middeleeuwen werden door de lokale elite versterkte huizen of steenhuizen gebouwd. De Kroniek van Wittewierum noemt hoofdelingen die als rechters en redgers optraden of een leidende rol speelden bij veten en oorlogen in de 13de eeuw. De steenhuizen waren tufstenen of bakstenen gebouwen met een rechthoekige plattegrond van circa 10 bij 12 meter. Deze torenvormige gebouwen telden drie tot vijf verdiepingen en waren primair verdedigbare woningen voor de sociale bovenlaag van de bevolking. Naast een woonfunctie zullen de steenhuizen ook als opslag zijn gebruikt. Een aantal steenhuizen groeide in de loop der tijd uit tot borgen: verdedigbare complexen omgeven door brede grachten en singels. In de nieuwe tijd verloren de borgen hun defensieve functie. Wel bleven ze dienstdoen als landgoed of buitenplaats.

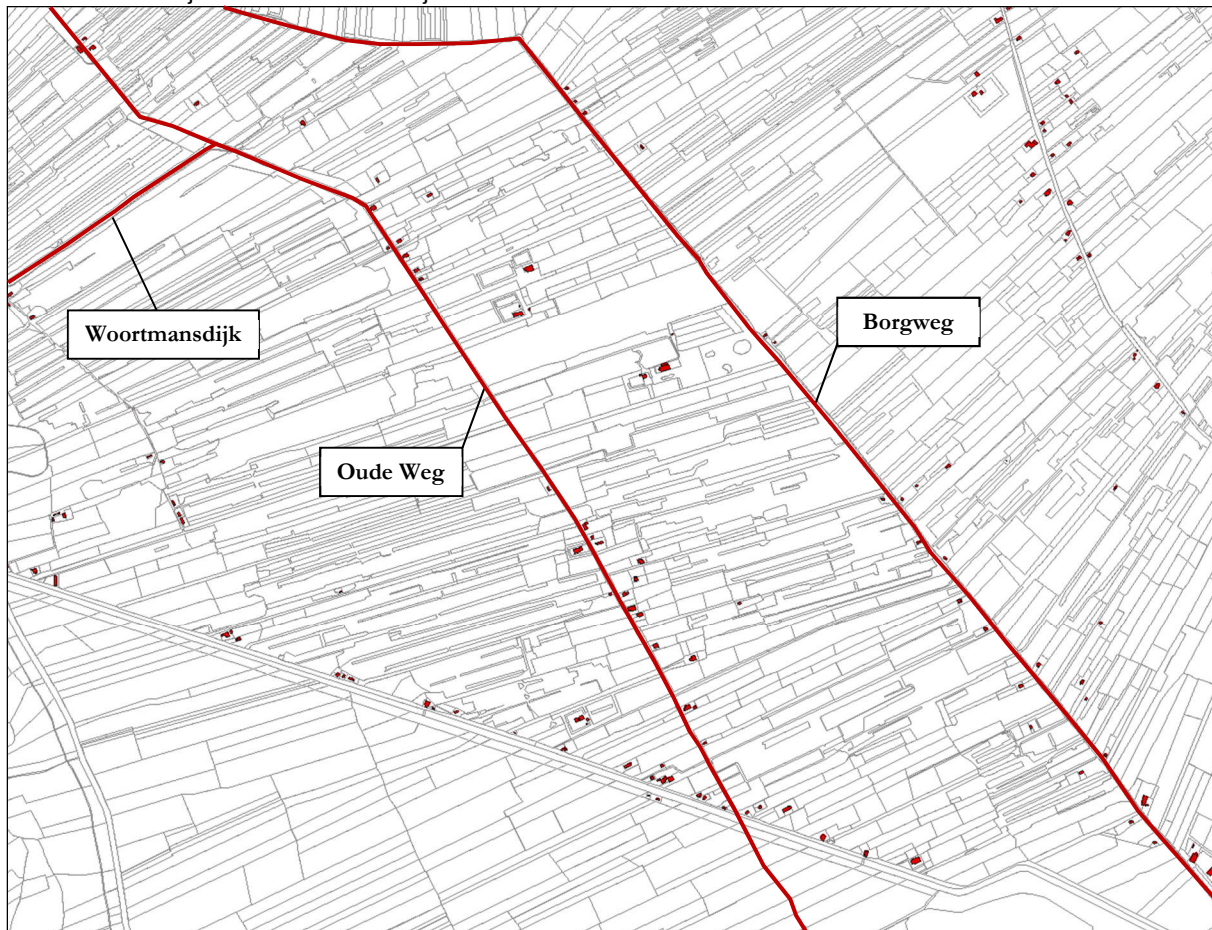
Met name in het Wold-Oldambt kwamen veel steenhuizen voor. Als gevolg van het ontbreken van een sterke landsheerlijke macht was hier namelijk een invloedrijke lokale elite ontstaan. In het woldgebied van het Gorecht komen daarentegen vrijwel geen steenhuizen voor. Vanwege de invloed van de stad Groningen was hier amper sprake van een lokale elite.

Ten noorden van Kropswolde heeft wel ooit de Schaffershof gestaan. Deze borg werd in 1505 gesticht door Derck Schaffer. In de 17de eeuw was de borg enige tijd het bezit van Johan Clant en daarna van Gerhard ten Berge. Waar de borg exact heeft gestaan, is niet bekend. Op sommige 17de-eeuwse kaarten is aangegeven dat de borg op de plek stond waar een weg komende vanuit Midlaren aantakte op de Woldweg. Of deze weg langs de noordzijde van het Zuidlaardermeer werkelijk heeft bestaan, is niet duidelijk.²

Toenemende wateroverlast

In de loop van de late middeleeuwen kregen de bewoners van de veengebieden steeds vaker te maken met wateroverlast. De ontwatering van het veen leidde tot oxidatie en krimp. Het maaiveld daalde sterk en de afwatering werd steeds lastiger. Om landbouwgebieden te beschermen tegen het zure veenwater uit nog niet ontgonnen gebieden werden aan de rand van de woeste venen of op de kerspelgrenzen veendijken aangelegd. Deze dijken bestaan in de kern uit rillen veen: niet-afgegraven stukken restveen. De dijken zijn in de loop van de eeuwen opgehoogd met lagen klei en zand.

De Woortmansdijk (Oude Dijk) in het westen van de gemeente vormt een dergelijke waterkering, net als de Borgweg. Deze laatste vormt van oudsher de grens tussen de kerspelen Scharmer en Harkstede. Ook de Oude Weg door Westerbroek is naast een middeleeuwse ontginningsas waarschijnlijk een veendijk. Ten noordwesten van Froombosch-Slochteren-Schildwolde werd in de middeleeuwen de Groene Dijk aangelegd om zo het akkerland van Slochteren en Schildwolde te beschermen tegen wateroverlast. Later ontstond langs deze dijk ook bewoning. Ten zuiden van Siddeburen lag de Veendijk, die bescherming moest bieden tegen het water uit de Sijpe. Bij Muntendam lag een veendijk die De Rimpe wordt genoemd. Ten westen van Tusschenloegen, tussen Zuidbroek en Muntendam, is een deel van deze dijk nog herkenbaar. In het uiterste zuidoosten van de gemeente, ten zuiden van Meeden, liggen de Boven Veendijk en Beneden Veendijk.

Figuur 10 Ligging van de middeleeuwse veendijken rondom Westerbroek

De aanleg en het onderhoud van dijken en het bijbehorende systeem van waterbeheer (sloten, sluizen, duikers, etc.) was aan het begin van de late middeleeuwen een taak van dorpen en buurtschappen. In de 13de eeuw werd onder leiding van het klooster Bloemhof bij Wittewierum het eerste zijvest opgericht. De zijvesten namen de waterhuishoudkundige taken over. De abten van de kloosters waren veelal voorzitter ofwel schepper van een zijvest.

² Door vervening en afkalving van de oever is het Zuidlaardermeer in de loop der eeuwen behoorlijk in omvang toegenomen. Mocht langs de noordzijde van het meer inderdaad een weg hebben gelegen, dan is deze in het Zuidlaardermeer verdwenen.

In de gemeente Midden-Groningen waren de volgende zijlvesten actief: Scharmerzijlvest, Slochterzijlvest, Woldzijlvest, Oostwoldzijlvest en Termunterzijlvest. De “schepper” van het Woldzijlvest was de abt van het Schildwolder klooster en die van het Scharmerzijlvest de abt van het Scharmer klooster. Samen met het Dorpsterzijlvest vormden deze zijlvesten het Generale Zijlvest van de Drie Delfzijlen, waarvan de abt van Wittewierum “opperste schepper” was.

Een van de werkzaamheden die door het klooster Bloemhof werden opgepakt was de aanleg van de Graauwe Dijk ter bescherming tegen het water vanuit het Fivelsysteem. Het zuidelijke deel van de Graauwe Dijk (tussen Schaaphok en De Hammen) is vrijwel geheel op een inversierug aangelegd. Het noordelijke deel tussen De Hammen en Overschild vormt juist een verbinding tussen meerdere dwars op de dijk lopende inversieruggen. Hier loopt de dijk dus ook door tussengelegen relatieve laagtes.

Om het overtollige veenwater af te kunnen voeren naar zee hebben de zijlvesten in de late middeleeuwen verschillende waterwegen laten graven of aanpassen. Zo liet het Generale Zijlvest van de Drie Delfzijlen de Kleislout ten noorden van Harkstede richting Woltersum vergraven. Dit veenriviertje, dat deel uitmaakte van het Fivelsysteem, ontsprong vanuit drie meerstallen bij Harkstede. In de 15de eeuw werd de Woltersumer Ae vergraven om het overtollige water vanuit het gebied ten noorden van Kolham af te kunnen voeren.

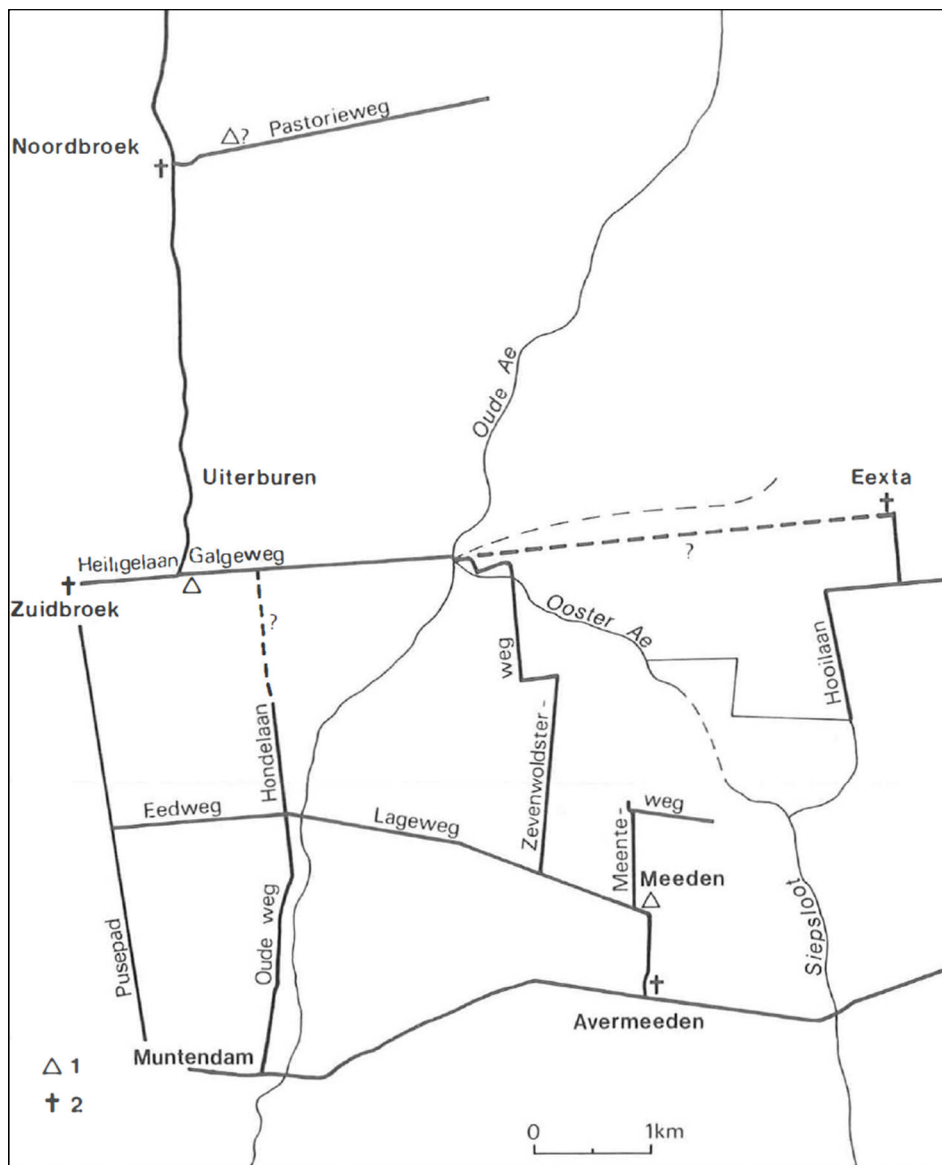
Ook de woldgebieden van het Gorecht werden ondanks bemaling met molens in de loop van de late middeleeuwen steeds natter. De voor akkerbouw noodzakelijke goede afwatering conflicteerde hier echter met de exploitatie en afvoer van de turf door de kloosterlingen van Aduard. Het klooster manipuleerde de waterstand, wat grote gevolgen had voor afwatering. Bij hoge waterstanden in de Hunze overstroomde het gebied waar de boeren hun akkers en weiden hadden liggen; in tijden van droogte was de Hunze nauwelijks watervoerend. Om hierin verbetering aan te brengen werden sluizen aangebracht, eerst bij Schillegeham nabij Winsum en later ook nog bij Selwerd en Euvelgunne. Maar de waterhuishouding verbeterde niet. Pas na het graven van het Schuitendiep richting stad Groningen en het doortrekken van de Delf naar de stad, kon veel overtollig water afgevoerd worden via de drie zijlen bij het latere Delfzijl.

Ook het Wold-Oldambt kreeg te maken met wateroverlast. De ongerepte veengebieden ten zuiden van het Wold-Oldambt waterden af via veenrivieren zoals de Sijpe en de Oude Ae, die dwars door het ontgonnen gebied stroomden. Net als rondom Kropswolde en Westerbroek werden ook hier veendijken aangelegd. Ook werden langs belangrijke watergangen kades aangelegd zodat het water gecontroleerd naar de Eems kon stromen.

Door de lage ligging van de in cultuur gebrachte gronden werd het spuien van het water echter steeds lastiger. Uiteindelijk was men genoodzaakt de nederzettingen te verplaatsen naar de hogere keileem- en dekzandruggen. Steenhuizen, kloosters en kerken werden afgebroken en voor zover mogelijk op hoger gelegen locaties weer opgebouwd.

Van meerdere Wold-Oldambtster dorpen in de gemeente Midden-Groningen is aangetoond dat zij in de loop der tijd geheel of gedeeltelijk zijn opgeschoven. Het dorp Meeden heeft oorspronkelijk verder naar het noorden gelegen. De kerk en het kerkhof lagen waarschijnlijk in dezelfde opstrek als de huidige 15de-eeuwse kerk. Het dorp Noordbroek lag verder naar het oosten en is rond 1400 verplaatst.

In Zuidbroek is maar een deel van het dorp opgeschoven. Het deel van het dorp met de naam Uiterburen ligt nog op de oorspronkelijke plaats. Ten zuiden van Uiterburen is de bewoning naar het westen opgeschoven. Zowel van het kerkhof (in dezelfde opstrek als de huidige kerk) als van de oudere bewoning van Zuidbroek zijn sporen teruggevonden.

Figuur 11 Kaart van de situatie voor 1970 van het zuidwestelijk Wold-Oldambt. Het middeleeuwse wegenpatroon was destijds nog goeddeels intact. Op de kaart zijn naast de belangrijkste middeleeuwse wegen en waterlopen ook de verdwenen (1) en nog aanwezige kerken (2) van dit deel van het Wold-Oldambt aangegeven. (tekening door J.H. Zwier, uit Molema 1994).

De maaiveldvaling als gevolg van de veenontginningen had in het Wold-Oldambtster deel van de gemeente Midden-Groningen ook tot gevolg dat het land kwetsbaar werd voor overstromingen vanuit de Eemsmonding. Bij stormvloed werd het water in de Eems opgestuwd en kon het via de Oude Ae en de Tjamme de onbedijkte of slecht bedijkte gebieden binnen stromen. Falend dijkonderhoud, vooral als gevolg van onenigheid tussen de hoofdelingen, speelde hierbij een belangrijke rol.

De eerste overstromingen vonden mogelijk al in de 13de eeuw plaats, maar de grote problemen deden zich vooral voor vanaf de eerste helft van de 15de eeuw. In de loop van de 15de eeuw leidde een periode van stormvloed tot grote overstromingen en uiteindelijk tot het ontstaan van de Dollard. De westelijke Dollardboezem, die tot aan Zuidbroek reikte, kreeg zijn grootste omvang tijdens de Cosmas en Damianusvloed van 1509. In de buurt van het zeegat leidde de getijdenwerking tot een grote afslag van de in cultuur gebrachte veengronden. In de gemeente Midden-Groningen lijkt de erosie door de Dollard echter beperkt te zijn gebleven en zijn de cultuurgronden slechts afgedekt door een laag klei. Hier is het middeleeuwse veenlandschap en het daaronder gelegen prehistorisch zandlandschap gaaf bewaard gebleven onder een pakket Dollardklei van wisselende dikte.

Vanaf de 16de eeuw heeft men het oude land herwonnen op de Dollard. De eerste dijk langs de westelijke Dollardboezem werd in 1545 ten westen van Scheemda aangelegd. Een deel van deze dijk (Oude Dijksterweg) vormt tot de dag van vandaag de grens tussen de gemeenten Midden-Groningen en Oldambt.

Nieuwe tijd

In de 16de en 17de eeuw was er regelmatig onenigheid over welke veengronden tot Groningen behoorden en welke tot Drenthe. Om de ruzies te beslechten gaf Stadhouder Willem Lodewijk (1560-1620) in 1611 opdracht aan de landmeters Jan Sems en Jan de la Haye om de grens in het onland tussen het Zuidlaardermeer en het klooster van Ter Apel vast te stellen. In 1615 was deze Semslijn gereed, maar het duurde niet lang of er waren al weer nieuwe onenigheden. Met name het zuidelijke deel (vanaf de Barkelazwet tot aan de Duitse grens) bleef omstreden. Uiteindelijk besloot Koning Willem I de grens opnieuw vast te stellen waarbij het deel vanaf de Barkelazwet werd verlegd. Deze gewijzigde loop van de grens wordt de Koningsraai genoemd.

Grootschalige veenontginningen

Nadat de stad Groningen aan het begin van de 17de eeuw eigenaar was geworden van het grootste deel van de venen ten oosten van de stad, werd een begin gemaakt met de ontginning ervan. Deze ontginning hing nauw samen met de stedelijke ontwikkeling van Groningen. Vanuit de stad werd de vraag naar graan en turf steeds groter. Al snel meldde zich een stel Utrechtse patriciërs die onder de naam de 'Rheense Compagnie' de voormalige kloosterven en bij Kropswolde wilden gaan exploiteren. Hoewel deze onderneming door geldgebrek en onervarenheid mislukte, deed het de Stad beseffen dat een systematische aanpak van de veenontginningen nodig was.

De stad Groningen nam zelf het voortouw in de aanleg van de infrastructuur, maar de vervening werd grotendeels uitbesteed aan zogenaamde Compagnieën. Deze verveners sloten met de Stad een contract af waarin werd bepaald dat zij een bepaald deel van het veen mochten exploiteren. De Stad stelde echter wel strenge eisen aan de wijze waarop de vervening plaats moest vinden. Naast bepalingen over het graven van diepen en wijken, werd ook de wijze van het aan snee brengen van het veen vastgelegd.

De venen langs het Heerendiep werden niet door de Compagnieën geëxploiteerd, maar werden rechtstreeks door de Stad zelf verhuurd. Vanaf 1624 werden de eerste veenplaatsen verhuurd. De contracten die hiervoor werden opgesteld stonden model voor alle latere verhuringen van stadsveenplaatsen. Ook hier stelde de Stad strenge eisen. De huurder was niet alleen verplicht wijken te graven, maar ook om de voetpaden en vonders langs het diep te onderhouden en om binnen twee jaar een huis neer te zetten met een waarde van tenminste honderd daalders. Van de afgegraven turf kwam een kwart van de zwarte en een zesde van de grauwe turf toe aan de Stad. In ruil daarvoor had de huurder 10 jaar lang recht op gratis stadsmest, waarmee hij de verveende grond geschikt moest maken voor de landbouw.

Met het droogvallen van het Sappemeer in 1621 konden hier de eerste huizen gebouwd worden. Enkele jaren later vestigden zich ook de eerste mensen in Hoogezand. Uiteindelijk ontstond van Martenshoek tot Sappemeer langs het Heerendiep één langgerekt lint van bebouwing. Ook langs de Kalkwijk, het Achterdiep, het Kielsterhoofddiep en het Borgercompagniesterdiep ontstonden langgerekte bebouwingslinten. Zo ontstonden naast Hoogezand en Sappemeer verscheidene dorpen en gehuchten, zoals Agterdiep, Kleine Meer, Kiel-Windeweer³, Kalkwijk en Lula.

³ Kiel-Windeweer is een beschermd dorpsgezicht ex artikel 35 Monumentenwet 1988. Het gaat om een zeven kilometer lange veenkoloniale lintbebouwing langs het Kielsterdiep. Kiel-Windeweer, in 1830 bestaande uit het gehucht De Kiel en het dorp Windeweer, geldt als voorbeeld van een agrarische veenkoloniale nederzetting. De oorsprong van de ruimtelijke structuur dateert uit de 17de eeuw, maar in de periode 1850 – 1940 maakte het dorp zijn grootste groei door en in die periode is het huidige aanzien grotendeels bepaald. Het gaat hier om een enkel kanalsysteem met een hoofddiep, wijken en zwetsloten. Bij een vroege ontginning als in Kiel-Windeweer bedroeg de afstand tussen de wijken circa 130 m en waren de kavels 625 lang.

Figuur 12 Uitsnede van de kaart van Jannes Tideman uit 1721 waarop alle veenplaatsen in en om Sappemeer zijn opgetekend.

In de loop van de 18de eeuw trok de economie aan en werd de vraag naar brandstof en landbouwproducten vanuit de stad Groningen steeds groter. Moerassige gebieden langs de randen van het veenkoloniale gebied, zoals het gebied rondom Westerbroek en de streek ten noorden van Harkstede en Scharmer, werden nu verveend. In tegenstelling tot de systematische, georganiseerde verveening, betrof het hier veelal particuliere turfwinning. De natte kavels werden leeg gebaggerd en de turfbagger werd op legakkers te drogen gelegd (zie figuur 13). De gaten in het veengebied die ontstonden door het afgraven van het veen, liepen vol met water. Een aantal van deze zogeheten petgaten is nog als plas of meertje aanwezig. Zowel rondom Westerbroek als ten zuidoosten van Slochteren liggen nog gebiedjes met dergelijk petgaten.

Figuur 13 Petgaten en legakkers bij Harkstede, uitsnede uit de Hottinger-atlas (1773-1794).

Waterwegen: ontwatering en transport

Om de producten vanuit de veengebieden te kunnen vervoeren naar de stad Groningen, werd dwars door de nog niet ontgonnen venen het Heerendiep (nu Winschoterdiep) aangelegd. Eerst werd in 1612 het Abrahamsdiepje tussen het Boelensmeer (Foxholstermeer) en het Sappemeer gekanaliseerd. Het Sappemeer (of Sapmeer) was een meerstal in het hoogveengebied en werd ook wel Duivelsmeer genoemd. Door de aanleg van het Abrahamsdiepje ontstond de eerste vaarroute van het Sappemeer via het Foxholstermeer naar de stad Groningen. In 1617 werd begonnen met de aanleg van het eerste deel van het Heerendiep, vanaf het Abrahamsdiepje bij Foxham naar het Sappemeer. Ook werd het Winkelhoeksterdiep aangelegd. Al in 1621 was het voormalige Sappemeer droog. Rond diezelfde tijd werd het Heerendiep doorgetrokken richting Zuidbroek. Ruim 10 jaar later, tussen 1634 en 1636 werd het diep doorgetrokken in de richting van Scheemda/Eexta. Bij Zuidbroek werd het Heerendiep voorzien van een sluis (verlaat). Later die eeuw werd ook het Buiten Nieuwe Diep aangelegd, dat de verbinding vormde tussen Sappemeer(-Noord), Noordbroek en Nieuw Scheemda.

De vaarroute naar de stad Groningen liep echter nog steeds over het Foxholstermeer, via de Hunze en het Schuitendiep. Om de vaarroute te verkorten werd halverwege de jaren '30 van de 17de eeuw een verbinding gegraven tussen het Schuitendiep en het Abrahamsdiepje / Heerendiep bij Foxhol. Hierdoor werd de route niet alleen korter, maar hoefden ook de sluisen in Foxhol niet meer gepasseerd te worden. Ingevolge een Raadsbesluit van 9 augustus 1651 werd dit kanaal verbreed en werd langs het gehele kanaal een wagenweg aangelegd (Trekweg naar Groningen).

Figuur 14 Kaart uit circa 1677 waarop te zien is dat zowel het Sappemeer als het Kleinemeer volledig drooggelegd zijn. Ook is op deze kaart het verbindingskanaal ten noorden van het Foxholstermeer te zien.

Ten behoeve van de vervening legden de Stad en de Compagnieën in de 17de eeuw een uitgebreid kanalen- en wijkensysteem aan, waaronder de Kalkwijk (1618), het Achterdiep (1620), de Jouwerswijk (1630; nu Noordbroeksterstraat), het Kleinemeersterdiep en Kleinemeerster-dwarsdiep (1636), het Regt Opgaande Diep (1637; nu Kieldiep), het Kielsterhoofddiep (1647), het Bovendiep en Borgercompagniesterhoofddiep (1647; nu Borgercompagniesterdiep) en het Tripscompagniesterdiep (1648). Het Meedenerdiep (Muntendammerdiep) is niet zozeer aangelegd voor de vervening maar om de waterafvoer via het Winschoterdiep te kunnen laten verlopen (in plaats van via het Oldambt). Bijzonder aan het Meedenerdiep is dat het kanaal niet is gegraven, maar dat het water tussen twee dijken wordt geleid. De bodemhoogte van het kanaal is dus gelijk aan de hoogte van het maaiveld van het omringende land.

Op last van Osebrant Johan Rengers van de Fraeylemaborg werd in 1659 het Slochterdiep (ook wel Rengersdiep genoemd) gegraven van Slochteren naar Schaaphok. Hier mondde het diep uit in de Woltersummer Ae. 35 jaar later werd het Slochterdiep doorgetrokken in westelijke richting, waardoor het aansloot op het Damsterdiep en Slochteren een rechtstreekse vaarverbinding kreeg met de stad Groningen. Tijdens de verveningen van de 17de eeuw werd over het Slochterdiep vooral turf vervoerd.

Omdat de schepen steeds groter en breder werden, is het Winschoterdiep sinds 1939 meerdere keren verbreed en deels verlegd. Zo is het voormalige Schuitendiep tussen Waterhuizen en Roodehaan in zuidelijke richting verlegd en is het Heerendiep tussen Waterhuizen en Foxhol flink verbreed. De grootste verandering vond plaats in de jaren 1950 toen tussen Foxhol en Zuidbroek een geheel nieuw deel van het Winschoterdiep werd gegraven. Het deel van het Winschoterdiep dat door de kern van Hoogezand en Sappemeer liep, verloor hierdoor zijn functie, waarna het grotendeels werd gedempt.

Nijverheid en industrie

De bewoners van de dorpen en gehuchten van Midden-Groningen vonden hun bestaan vooral in de landbouw en veenderij. Vanaf 1667 kwam daar in de veenkoloniën de turfschipperij bij. Al snel ontstonden langs de kanalen ook andere activiteiten, waaronder de bouw en reparatie van schepen. De oudste scheeps(reparatie)werf langs het Heerendiep werd al voor 1650 opgericht bij het verlaat van Martenshoek. De aanwezigheid van deze scheepswerven trok ook aanverwante bedrijfstakken naar het gebied. Uit de bouw van de turfschepen ontwikkelde zich in de loop van de tijd ook de bouw van kleine zeeschepen. In Muntendam en Zuidbroek werden zaagmolens gebouwd. De zaagmolen in Muntendam is de oudste (gebouwd vóór 1801) en had de toepasselijke naam "De Zeevaart". Bij het verlaat van Zuidbroek ontstond een nieuwe bewoningskern van ambachtslieden, neringdoenden en lokale verveners.

Figuur 16 Scheepswerf Wolthuis in Sappemeer (foto Libau).

Veenborgen en buitenplaatsen

De stedelijke elite van Groningen speelde een belangrijk rol in de Compagnieën en profiteerde hierdoor van de opbrengsten van de akkers en turfwinning. De vervening bracht in ieder geval voor de verveners grote rijkdom met zich mee. De vele buitenplaatsen in met name Westerbroek, Kropswolde, Scharmer, Harkstede, Hoogezand en Sappemeer getuigen hier van. Vanaf de 17de eeuw werden meerdere veenborgen, grote huizen omringd met fraaie tuinen en grachten, gebouwd. Ook is er sprake van hofsteden of herenboerderijen. Het zijn met name de stadsregenten uit Groningen die deze huizen laten bouwen. Daarnaast groeiden enkele middeleeuwse borgen, zoals de Fraeylemaborg in Slochteren uit tot belangrijke landgoederen.

Spoorwegen: N.O.L.S. en Woldjerspoor

Waar in de 17de, 18de en 19de eeuw het vervoer van personen en goederen vooral over het water plaatsvond, werd vanaf de tweede helft van de 19de eeuw het spoor steeds belangrijker. Tussen 1863 en 1876 werd de staatslijn B aangelegd. Deze spoorverbinding liep van Harlingen via Leeuwarden, Groningen, Hoogezand-Sappemeer, Zuidbroek en Winschoten naar de Duitse grens bij Nieuweschans. De stations en stopplaatsen binnen de gemeente Midden-Groningen waren Westerbroek, Kropswolde, Martenshoek, Hoogezand-Sappemeer, Sappemeer Oost, Scholten (bij kartonfabriek Eska) en Zuidbroek. Deze spoorlijn is nog steeds in gebruik.

Aan het eind van de 19de eeuw ontstond het plan om Zuidbroek middels een spoorlijn te verbinden met de haven van Delfzijl. In 1907 werd door de in 1899 opgerichte Noordoosterlocaalspoorweg-Maatschappij (NOLS) begonnen met de aanleg van de lijn. Behalve het beginpunt Zuidbroek en het eindpunt Delfzijl kregen ook Zuidbroek-dorp, Noordbroek, Nieuw-Scheemda - 't Waar, Nieuwolda, Wagenborgen, Weiwerd en Farmsum een station of halteplaats.

De hoeveelheid goederen die naar de haven van Delfzijl werd vervoerd, viel echter tegen en de spoorlijn werd in 1934 alweer opgeheven. Hoewel de spoorlijn grotendeels is opgeruimd, is de oude spoordijk ten oosten van Zuidbroek-Uiterburen en Noordbroek nog aanwezig.

Figuur 17 Het station en stationskoffiehuis van Noordbroek omstreeks 1920 (beeldbankgroningen.nl; NL-GnGRA_1986_22978).

Woldjerspoor

Op 1 juli 1929 werd na jaren van plannen maken en voorbereiding de 30 km lange Woldjerspoorweg van Groningen via Slochteren naar Weiwerd in gebruik genomen. Vanaf Weiwerd liep de verbinding verder naar Delfzijl via de spoorlijn Zuidbroek-Delfzijl van de N.O.L.S. Langs het Woldjerspoor lagen in totaal veertien stations en halteplaatsen. Zeven hiervan waren van het standaardtype Woldjerspoor, het achtste (Froombosch) was kleiner. De overige waren eenvoudige haltes, waar alleen wachthuisjes stonden.

Bij Kolham, Slochteren en Harkstede-Scharmer takten zogenaamde havensporen van de hoofdlijn af. Op het spooreplacement van Slochteren werd een watertoren gebouwd om de stoomlocomotieven van water te kunnen voorzien. Deze watertoren werd in WO-II verwoest. Hier en daar zijn nog resten aanwezig van de spoordijk, viaducten en spoorbruggen (zie de website van het Noord-Nederlands Trein & Tram Museum).

Toen de economie in de jaren '30 van de vorige eeuw instortte, liepen de inkomsten van het Woldjerspoor ook terug. In de Tweede Wereldoorlog werden de diensten helemaal stilgelegd en werd de spoorlijn door de Duitsers gedemonteerd en de materialen naar Duitsland afgevoerd. De spoordijk en de stationsgebouwen bleven in eerste instantie bestaan. Nu zijn binnen het grondgebied van de gemeente Midden-Groningen alleen de stationsgebouwen in Harkstede-Scharmer, Schildwolde-Hellum en Slochteren nog over. De spoordijk is grotendeels verdwenen door de aanleg van de N387, die vrijwel over hetzelfde tracé loopt als de Woldjerspoorweg.